

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І

Статтю присвячено переосмисленню поховального обряду зарубинецьких могильників поблизу сіл Пирогів та Вишеньки на Київщині.

Поховальний обряд зарубинецького населення Середньої Наддніпрянщини відомий з часів В.В. Хвойки¹. Він перший описав поховання з могильника біля с. Зарубинці (Черкаська обл.). Хоча ці описи були сумарні, проте створювали загальне враження про риси зарубинецького поховального обряду: могильники являли собою поля поховань і не мали зовнішніх ознак; поховання знаходилися на невеликій глибині від поверхні; форма могильної ями чотирикутна; її дно трамбоване чи навіть інколи пропалене; поховання здійснено за обрядом трупоспалення; кістки із залишками поховального вогнища складено в глиняну посудину — урну (урновий тип поховання) або засипано на дно могильної ями (ямний тип); деякі посудини мали відбиті вушка або пробиті стінки, бронзові прикраси були цілі або зі слідами пошкодження від поховального вогнища. Серед прикрас траплялися фібули середньолатенської схеми, бронзові шпильки та браслети². Із подальшими дослідженнями зарубинецьких могильників уявлення про поховальний обряд зарубинецьких племен на Середньому Подніпров'ї конкретизувалося, ставало більш деталізованим та набувало нового змісту. У публікації матеріалів могильника біля Корчуватого І.М. Самойловський виокремлює урновий та ямний головні типи поховального обряду, а також ще два типи, що налічують усього по кілька поховань трупопокладень без інвентарю і поховання черепів. Усі типи поховань мають багато окремих ознак стосовно планіграфії поховань, наявності могильних ям, їх розміру та форми, супроводжувального інвентарю. І.М. Самойловський виявив особливості кожного з виокремлених типів (у деяких урнових похованнях кальциновані кістки зафіксовано не тільки в урні, а й поруч з нею)³.

Є.В. Максимов обґрунтував наявність у зарубинецькій культурі трьох типів поховань за обрядом кремації — ямні, урнові та змішані; одного типу за обрядом інгумації (трупопокладення та поховання черепів); одного типу поховань без решток померлого — кенотафи⁴.

Поховальний обряд зарубинецького населення Середнього Подніпров'я було добре вивчено завдяки повністю розкопаному могильнику біля с. Пирогів під Києвом на правому березі Дніпра. Могильник почали досліджувати у 1966 р. під керівництвом А.І. Кубишева і закінчили у 1992 р. під керівництвом Л.Є. Скиби. З перервами могильник досліджували протягом 10 польових сезонів, і на ньому виявлено 262 зарубинецькі поховання. Дослідники більш ретельно відзначали окремі деталі поховального обряду в польових щоденниках, польових кресленнях та звітах, хоча в публікаціях не завжди цього дотримувалися⁵. У публікації результатів дослідження могильника Пирогів першого польового сезону 1966—1967 рр. подано типологію поховань ще за уявленнями попередніх дослідників, тобто кремації поділено лише на ямні та урнові, а трупопокладення також зараховано до зарубинецьких. Проте значно прискіпливіше відмічено деякі деталі поховального обряду — якість залишків кремації, наявність залишків поховального вогнища, стан поховального інвентарю тощо⁶.

Аналізуючи матеріали вже повністю розкопаного могильника Пирогів, Л.Є. Скиба дійшла інших висновків щодо його поховального обряду⁷. Вона відкинула належність трупопокладень до зарубинецької культури, зарахувавши

їх до скіфського часу. Зарубинецькі поховання дослідниця поділила на такі типи: 1) ямні (становлять 86 % загальної кількості зарубинецьких); 2) урнові (нараховують 17 поховань); 3) ямно-урнові (16 поховань); 4) кенотафи — могили без решток похованого (2 поховання). Отже, щодо загальної типології трупоспалень начебто немає нічого нового. Проте серед ямних поховань Л.Є. Скиба запропонувала виділити такі підтипи: 1) кальціновані кістки залягають одним скупченням на дні могили або в лінзоподібному заглибленні (відповідно 91 та 30 поховань); 2) кістки залягають кількома компактними скупченнями на дні або в лінзоподібних заглибленнях (47 поховань); 3) залишки кремації розсипані на дні могили (34 поховання); 4) кістки розміщені довкола, біля посуду або під ним (11 поховань).

Незважаючи на дуже стислий опис поховань у щоденниках, звітах та публікаціях матеріалу, особливо у Л.Є. Скиби, у цілому автори розкопок могильника звертали увагу на різні деталі обряду⁸. Це дає змогу скласти досить повне уявлення про поховальний обряд зарубинецького населення Середнього Подніпров'я, тим більше що могильник практично повністю досліджено, він налічує таку кількість поховань, за якої можна дійти достовірних висновків за допомогою статистичної обробки його матеріалів. Хронологічно могильник охоплює майже весь період існування зарубинецької культури.

Під час польового дослідження могильника Вишеньки під Києвом на лівому березі Дніпра я помітила, що поховальний обряд його більш складний і різноманітний, ніж охарактеризований попередниками внаслідок досліджень інших могильників. Міркування, отримані внаслідок статистичної обробки матеріалів з Вишеньок, викладено у попередній статті⁹. Після повної публікації матеріалів Пирогівського могильника, користуючись архівними матеріалами польових креслень, щоденникових записів та польових звітів, я провела статистичний аналіз поховального обряду цього могильника за методикою, що була використана під час аналогічного опрацювання могильника Вишеньки. Стислі результати зіставлення обрядів могильників Пирогів та Вишеньки запропоновано у цій статті.

Для аналізу поховального обряду зарубинецької культури було виокремлено по можливості всі ознаки, пов'язані з підготовкою небіжчика до поховання, місця та процесу поховання, поховальних дій.

Зарубинецькі могильники Середнього Подніпров'я розташовані на Правобережжі на мисових берегових виступах, узвишсях, пагорбах, обмежених зусібіч схилами (Пирогівський, Корчуватівський, Зарубинці, Лука та ін.); на Лівобережжі через відсутність берегових підвишень — на дюнах (могильник Вишеньки), на першій надзаплавній терасі (Хотянівський могильник), тобто у місцях, які не затоплювали паводки.

Головним способом поховання небіжчика була *кремація* (належність поховань черепів до зарубинецької культури визначити проблематично, можливо, ці поховання належали до часів, які безпосередньо передували її формуванню). У Пирогові з кремацією налічують 98,8 % з 262 поховань, у Вишеньках — 87 % з 62 поховань (табл. 1, 2).

Таблиця 1. Типологія поховань могильника Пирогів за способом розміщення кальцінованих кісток (за Л.Є. Скибою)

Тип, підтип	Опис підтипів	Номер поховання
Ямний підтип 1	Кістки залягають одним скупченням на дні могили	8, 11, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 41, 45, 48, 61, 65, 67, 68, 71, 72, 77, 81, 83, 84, 95, 102, 107, 109, 112, 114—116, 118, 125, 127, 129, 133, 138, 140, 146, 147, 151—153, 161, 162, 177, 179, 181, 182, 190, 191, 200—205, 210, 212—217, 224, 227, 235, 246, 250, 252, 255, 257, 262, 265, 268, 270, 273—275, 277, 282, 292, 295, 304, 306, 307, 313

Тип, підтип	Опис підтипів	Номер поховання
	Кістки залягають одним скупченням у ліноподібному заглибленні	43, 55, 74, 76, 89, 98, 100, 120, 131, 136, 149, 150, 163—165, 183, 188, 193, 226, 228, 240, 242, 249, 258, 261, 267, 286, 287, 296, 314
підтип 2	Кістки залягають кількома скупченнями на дні	19, 20, 38, 39, 40, 42, 46, 49, 60, 64, 69, 85, 92, 93, 101, 106, 108, 113, 117, 119, 134, 139, 180, 211, 234, 247, 248, 272, 278, 281, 283, 289, 298, 303, 311, 315
	або в лінзі та на дні	52, 57, 59, 66, 88, 130, 143, 144, 156, 195, 231, 288
підтип 3	Кістки розсіпані на дні могили	5, 37, 50, 56, 96, 105, 122, 137, 145, 196, 197, 201, 202, 219, 220, 223, 241, 244, 245, 251, 260, 266, 269, 280, 284, 290, 291, 297, 301, 302, 305, 308, 310, 312
підтип 4	Кістки розміщені довкола посуду	1, 2, 12, 54, 73, 87, 90, 94, 200, 232, 239
Урновий	Кістки розміщені в посудині-урні	3, 4, 6, 10, 13, 30, 33, 70, 91, 110, 124, 132, 236, 237, 243, 253, 254
Ямно-урновий	Кістки знаходяться в посудині-урні і поза нею біля могили	9, 57, 97, 128, 214, 218, 221, 225, 238, 259, 263, 276, 279, 299, 281, 311
Кенотафи	Поховання без залишків покійника	16, 63

Таблиця 2. Типологія поховань могильників Пирогів та Вишеньки за способом розміщення кальцинованих кісток (за С.П. Пачковою)

Тип, підтип *	Могильник Пирогів		Могильник Вишеньки	
	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)
Ямний				
13.5	1, 2, 8, 17, 33, 56, 67, 77, 83, 89, 94, 95, 6/№, 111, 112, 114, 115, 118, 138, 146, 157, 161, 162, 190, 197, 202, 212, 215, 224, 234, 235, 277, 282, 284, 297, 307	36 (13,7 %)	1, 2, 3, 22, 55, 61	6 (9,6 %)
13.5a	226, 228, 249, 294	4 (1,5 %)	—	—
13.6	18, 23, 61, 81, 85, 88, 106, 113, 134, 201, 227, 231, 250, 278, 289	15 (5,7 %)	19, 28, 30, 41, 59, 63	6 (9,6 %)
13.7	7, 12, 15, 26, 27, 37, 43, 48, 54, 62, 87, 90, 96, 99, 107, 137, 140, 145, 191, 196, 203, 204, 210, 217, 219, 232, 239, 241, 245, 251, 252, 255, 260, 269, 270, 275, 280, 281, 283, 291, 292, 293, 298, 301, 302, 303, 304, 305	48 (18,3 %)	9, 21, 24	3 (4,8 %)
13.8	51, 207, 265, 266, 273, 274, 312	7 (2,6 %)	36, 42, 43, 53	4 (6,4 %)
13.5; 13.7	5, 73, 84, 109, 162, 223, 306	7 (2,6 %)	15, 50	2 (3,2 %)

Тип, підтип *	Могильник Пирогів		Могильник Вишеньки	
	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)
13.5; 13.8	200, 220	2 (0,7 %)	—	—
13.5 а; 13.7	288	1 (0,4 %)	—	—
13.5 а; 13.7; 13.8	314	1 (0,4 %)	—	—
13.6; 13.7	165, 272, 285, 315	4 (1,5 %)	33, 38, 48	3 (4,8 %)
13.6; 13.8	247, 308	2 (0,7 %)	54	1 (1,6 %)
13.6; 13.7; 13.8	—	—	29	1 (1,6 %)
13.7; 13.8	53, 244, 257, 290	4 (1,5 %)	—	—
Усього		131 (50 %)		26 (41,9 %)
Урновий				
13.1	11, 14, 29, 31, 34, 36, 41, 62, 65, 68, 71, 72, 102, 105, 116, 120, 125, 127, 129, 133, 147, 149, 151, 153, 179, 181, 182, 205, 213, 216, 268, 295, 313	33 (12,6 %)	10, 11, 18, 57	4 (6,4 %)
13.2	15, 74, 75, 76, 98, 131, 136, 150, 159, 163, 164, 184, 193, 240, 242, 258, 286, 287, 296	19 (7,2 %)	—	—
13.2а	143	1 (0,4 %)	—	—
13.3	19, 20, 28, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 50, 60, 69, 108, 119, 139, 180, 211	17 (6,4 %)	25	1 (1,6 %)
13.4	3, 6, 10, 13, 30, 70, 124, 132, 236, 243, 253, 254	12 (4,5 %)	4, 6, 13, 32, 49, 60	6 (9,6 %)
13.1; 13.2	130, 156	2 (0,7 %)	—	—
13.2; 13.3	144	1 (0,4 %)	—	—
13.2; 13.4	259	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.4	57	1 (0,4 %)	—	—
Усього		87 (33,3 %)		11 (17,7 %)
Ямно-урновий				
13.1; 13.5	117, 122, 177	3 (1,1 %)	17, 37	2 (3,2 %)
13.1; 13.5; 13.7	—	—	40	1 (1,6 %)
13.1; 13.6	—	—	8	1 (1,6 %)
13.1; 13.7	21, 24	2 (0,7 %)	—	—
13.1; 13.8	22, 246	2 (0,7 %)	—	—
13.1; 13.2; 13.5	59	1 (0,4 %)	—	—
13.1; 13.6; 13.8	64	1 (0,4 %)	—	—
13.1; 13.2; 13.4; 13.5	97	1 (0,4 %)	—	—

Тип, підтип *	Могильник Пирогів		Могильник Вишеньки	
	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)	Номер поховання	Кількість поховань, од. (%)
13.1; 13.4; 13.5; 13.7; 13.8	—	—	27	1 (1,6 %)
13.2; 13.5	92, 93, 101	3 (1,1 %)	—	—
13.2; 13.7	100, 261, 267	3 (1,1 %)	—	—
13.2; 13.4; 13.5	279	1 (0,4 %)	—	—
13.2; 13.7; 13.8	52	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.5	188, 195	2 (0,7 %)	14, 34, 45	3 (4,8 %)
13.3; 13.6	66	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.7	49	1 (0,4 %)	20, 44	2 (3,2 %)
13.3; 13.8	248	1 (0,4 %)	—	—
13.3; 13.4; 13.7; 13.8	—	—	23	1 (1,6 %)
13.3; 13.7; 13.8	—	—	62	1 (1,6 %)
13.4; 13.5	4, 9, 110, 128, 152, 263, 271, 299	8 (3 %)	5	1 (1,6 %)
13.4; 13.5a	238	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.6	214	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.7	91, 218, 221, 225, 237	5 (1,9 %)	—	—
13.4; 13.5; 13.7	311	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.5; 13.8	310	1 (0,4 %)	—	—
13.4; 13.6; 13.7	—	—	7, 31	2 (3,2 %)
13.6; 13.9	—	—	12	1 (1,6 %)
13.7; 13.9	—	—	39	1 (1,6 %)
13.8; 13.9	276	1 (0,4 %)	—	—
Усього		41 (15,6 %)		17 (27,4 %)
Кенотафи	16, 58, 63	3 (1,1 %)	16, 35, 46, 47, 51, 52, 56, 58	8 (12,9 %)
Разом	—	262 (100 %)	—	62 (100 %)

* Кодування підтипів. Способи укладання залишків кремації у похованнях: 13.1 — в одному компактному скупченні на дні могили; 13.2 — в одному компактному скупченні, яке розміщене у невеликому лінзоподібному заглибленні на дні могили; 13.2a — у кількох компактних скупченнях, які розміщені у невеликих лінзоподібних заглибленнях на дні могили; 13.3 — у кількох компактних скупченнях на дні могили; 13.4 — залишки кремації в урні — глиняній посудині; 13.5 — залишки кремації в одному некомпактному (розосередженому) скупченні на дні могили; 13.5a — в одному некомпактному скупченні, яке розміщене у невеликому лінзоподібному заглибленні на дні могили; 13.6 — у кількох некомпактних скупченнях; 13.7 — кістки розсіпані по дну могили; 13.8 — кістки розосереджені у ґрунті, яким засипана могила; 13.9 — кістки у кількох глиняних урнах.

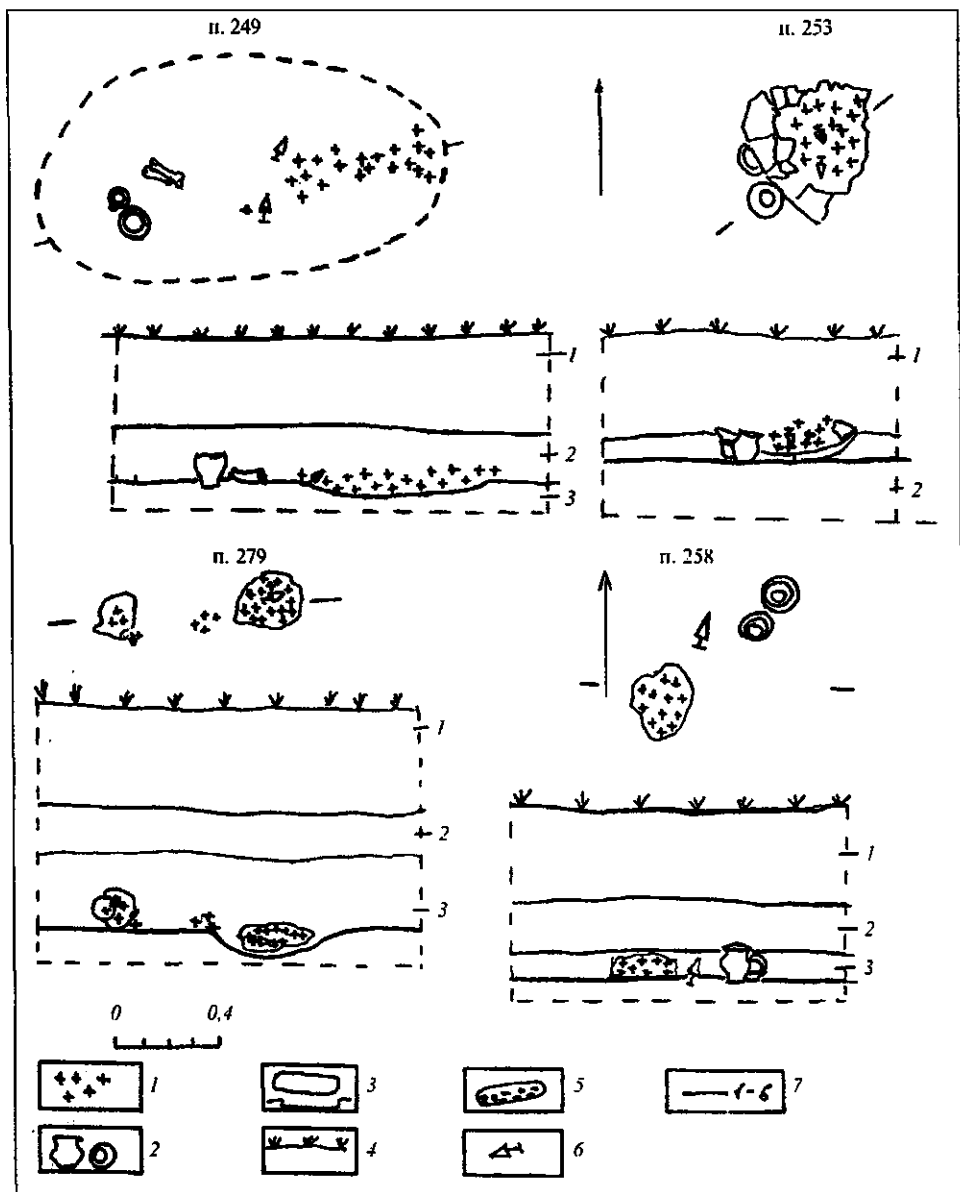

Рис. 1. Плани та профілі поховань могильника Пирогів різних типів поховального обряду (за польовими звітами Л.Є. Скиби) (7): п. 249 — ямного типу підтипу 13.5а; п. 253 — урнового типу підтипу 13.4; п. 279 — ямно-урнового типу підтипу 13.2, 13.4, 13.5; п. 258 — урнового типу підтипу 13.2. Умовні позначки: 1 — кальциновані кістки; 2 — керамічний посуд; 3 — контури могил; 4 — сучасна поверхня; 5 — залишки перепалених деревних плах; 6 — фібули; 7 — межі шарів ґрунту; цифри на розрізах: 1 — гумусований орний шар, 2 — суглинок буро-сірий шільний горіхово-зернистий, 3 — суглинок світліший темнувато-сірий ушільнений

Типи поховального обряду виокремлено за стійкими поєднаннями способів укладання в могилі залишків небіжчика (рис. 1, 2).

1. Тип ямних поховань. У Пирогові їх налічують 131, або 50 %, у Вишеньках — 26, або 41 % загальної кількості могил. Кістки похованих укладено в могили кількома способами: у вигляді скупчення, в якому кістки розосереджені, тобто не компактні; подібне скупчення, але вміщене у спеціальне заглиблення на дні могили; таких скупчень могло бути по кілька в одному похованні (від двох до п'яти); кістки розсіпані по дну могили або знаходяться в ґрунті, яким засипано могильну яму. За сполученнями цих способів розміщення

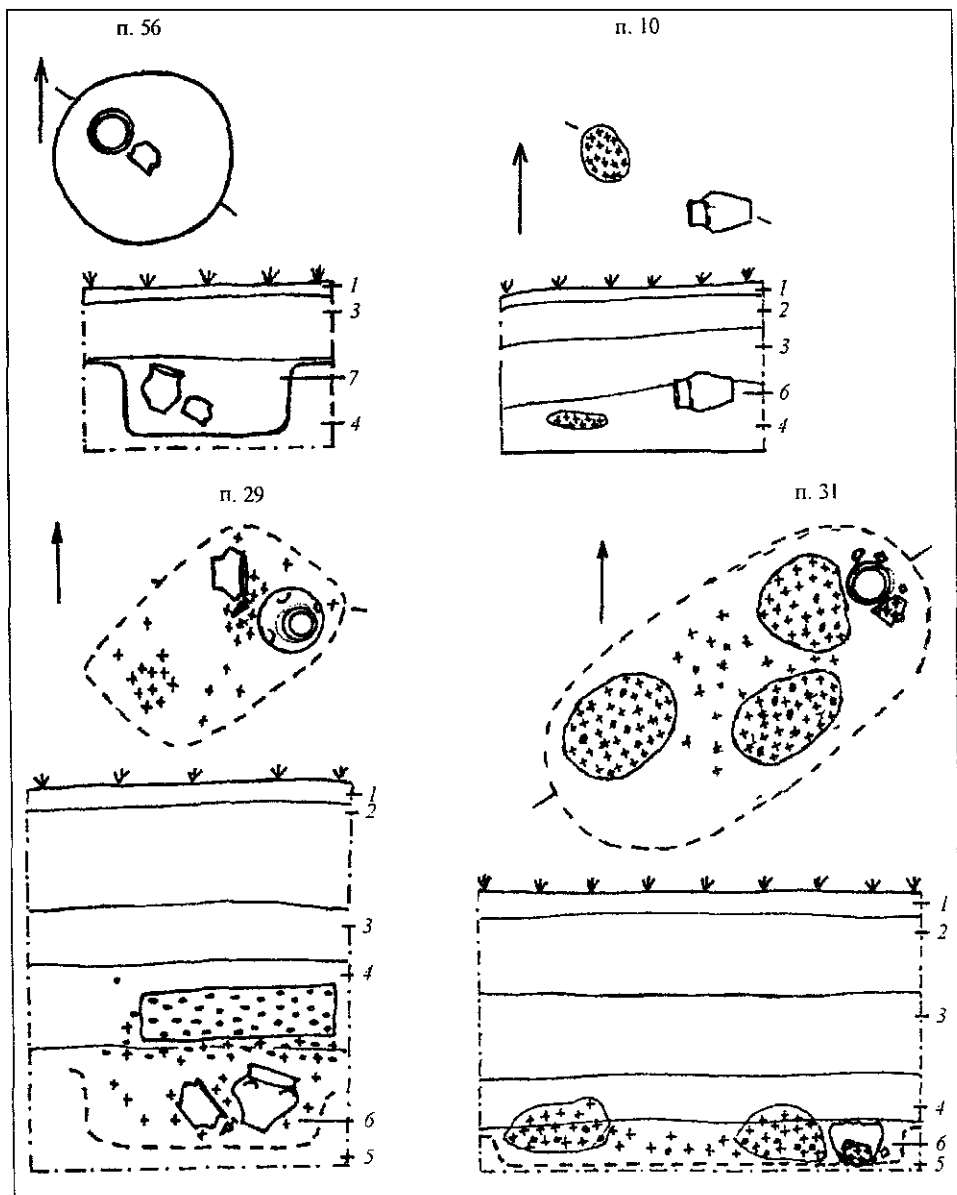

Рис. 2. Плани та профілі поховань могильника Вишеньки різних типів поховального обряду: п. 56 — кенотаф; п. 10 — урнове поховання підтипу 13.2; п. 29 — ямного типу підтипів 13.6, 13.7, 13.8; п. 31 — ямно-урнового типу підтипів 13.4, 13.5, 13.6; цифри на розрізах: 1 — дерен, 2 — навіяний пісок, 3 — гумус, 4 — жовто-коричневий пісок, 5 — світло-жовтий (материковий) пісок, 6 — заповнення могили

залишків кремації в могилі виділено підтипи ямних поховань. У Вишеньках було налічено 8, у Пирогові — 13 підтипів. У Вишеньках не зафіксовано підтипи зі способами розміщення кальцинованих кісток у лінозоподібних заглибленнях на дні могили. Це сталося, можливо, тому, що в піщаному ґрунті досить погано зберігаються контури маленьких заглиблень. Тим не менш, у Пирогові найчисленнішими серед ямних поховань є такі, де кістки розташовані в одному розосередженому скупченні — 36 поховань, у кількох подібних купках в одному похованні — 15 могил або розсіпані по дну могили — 48 поховань, що становлять відповідно 13,7; 5,7 і 18,3 % загальної кількості зарубинецьких поховань. У Вишеньках серед ямних поховань найчисленніші ті самі підтипи — відповідно 6, 6 та 4 могили, тобто 9,6; 9,6 та 6,4 % загальної кількості могил,

проте питома вага їх трохи нижча. Усі інші підтипи налічують значно менше поховань в обох могильниках.

2. *Тип урнових поховань.* Усі дослідники зараховують до урнових поховань лише ті, в яких залишки кремації покладено в цілу глиняну посудину (горщик, рідше — у миску, кухоль, глек) або в її частину. Урни не були накріті, лише в одному похованні в Пирогові у мисці з кістками знаходився кухоль. Проте під час розкопок деяких зарубинецьких могильників у польових записках і в публікаціях зазначалося, що кальциновані кістки було розміщено в скупченнях лінзоподібної форми, але зараховували їх до ямних¹⁰. Середньоевропейські фахівці визначають такі поховання як ямні, припускаючи, що вони також мали ємності, тобто урни, але не глиняні, а зроблені з органічного матеріалу¹¹. Треба зауважити з власного досвіду польової практики, що згадані скупчення являють собою спресовані грудки, які іноді важко розділити на окремі кістки під час розчищення могили. На мій погляд, могили з подібним типом укладання решток кремації належать до типу урнових поховань. У зв'язку з різними варіаціями розташування кісток в урнах, виокремлюється кілька підтипів урнових поховань. На могильнику Вишеньки — 3 підтипи, а саме: а) урнами слугувала глиняна посудина, найчастіше горщик, зафіксовано 6 поховань, або 9,6 % загальної кількості поховань; б) поховання з урною з органічного матеріалу — 4 (6,4 %); в) кілька урн з органічного матеріалу — 2 (3,2 %). На Пирогівському могильнику урнові поховання, де урною слугував глиняний посуд, налічують 12 поховань (4,5 % усіх поховань)¹². Проте значно більше поховань з урнами з органічного матеріалу, які представлені такими підтипами: поховання, що містять одну урну, розташовану на дні могили, — 33 поховання (12,5 %); кілька подібних урн в одному похованні — 17 могил (6,5 %). На згаданому могильнику виявлено поховання, в яких скупчення кісток містилися у невеличкому заглибленні на дні могили, що саме вже є своєрідною урною. Іноді в такій ямці-урні кістки репрезентовані грудкою, тобто первісно їх було покладено в ємність з органічного матеріалу, а інколи вільно зсипано в заглиблення на дні. Ті поховання, де кістки грудкою покладені у заглиблення, зараховано до урнових (відповідно ті, де кістки вільно зсипано в заглиблення, — до ямних). До урнових зараховано 19 (7,2 % загальної кількості) поховань. Інші підтипи, в яких об'єднано по два способи укладання різних за формою та кількістю урн, репрезентовані окремими похованнями.

3. *Тип ямно-урнових поховань.* Це найрізноманітніший тип поховального обряду, оскільки в ньому поєднуються елементи ямного та урнового типів. У могильнику Вишеньки зафіксовано 17 поховань цього типу (27,4 % загального числа могил), їх розподіляють на 11 підтипів; у Пирогові — відповідно 44 поховання (16,7 %), які розподіляють на 25 підтипів. Із приводу зарахування окремих поховань до цього типу можуть бути деякі сумніви. В окремих випадках поза урною трапляється кілька шматочків кісток, а основна решта — в урні, чи навпаки, кілька шматочків в урні, а решта — у могильній ямі. Чи свідчить невелика кількість кісток про випадковість їх знаходження у тому чи іншому місці, сказати важко, але за наявності взагалі кількох кісток у могилі яма, з нашого погляду, безперечно є похованням, а не кенотафом.

У Вишеньках найчисленніші підтипи поєднують ознаки «кістки в кількох урнах з органічного матеріалу» та в «одній неспресованій купці» — 3 могили; «кістки в одній урні з органічного матеріалу та в одній неспресованій купці» — 3 могили.

У Пирогові найчисленніші типи утворені на об'єднанні ознак: кістки в «одній неспресованій купці» та «в одному компактному скупченні (органічній урні)» — 5 могил; кістки «в одній глиняній посудині» та «розпорошені по дну поховання» — 5 могил; «кістки в одній урні-посудині» та «в одному спресованому скупченні (урні з органічного матеріалу)» — 4 поховання.

4. *Тип поховань без залишків померлого (кенотафи).* У Вишеньках вони становлять 8 могил (12,8 %), у Пирогові — 3 могили (1,1 %).

Характеристика поховань за окремими ознаками. Форма могильних ям простежується не завжди, але часто її можна встановити за розташуванням поховального інвентарю та залишків кісток. У Пирогові цю форму визначено для

60 %, у Вишеньках — для 53 % поховань. Здебільшого поховальні ями мали овальну чи прямокутну форму. Округла чи квадратна форма трапляється рідко (у Пирогові в 1,5 % поховань, у Вишеньках — майже в 10 %). Розміри могильних ям такі: довжина 0,5—2,0 м, ширина 0,5—1,0 м. При цьому на обох могильниках ямні поховання були дещо більші за розмірами, ніж інші типи поховань. Глибина поховань 0,3—0,8 м. Проте, можливо, важливішим є розташування поховань за шарами ґрунту. У Вишеньках понад половину ямних та урнових поховань знаходять у передматериковому жовто-коричневому шарі піску. Таку саму кількість у відсотковому відношенні серед ямно-урнових поховань і кенотафів зафіксовано на межі передматерикового та материкового шарів. Поховань з чіткими контурами могильної ями в гумусному шарі чи на межі гумусу і передматерикового шару не виявлено, крім одного ямно-урнового. Проте в цих шарах без чітких могильних ям установлено поховання всіх типів. У Пирогові дно могильних ям знаходилось у різних шарах суглинку: на глибині 0,4—0,63 м — бурувато-сірого відтінку, на глибині 0,63—0,78 м — темно-сірого, глибше — трохи світлішого¹³.

Плями могильних ям виокремлюються найчастіше у тих випадках, коли заповнення могили відрізняється за кольором та вмістом від оточуючого ґрунту. У могильнику Вишеньки на тлі жовтого піску дони це більш помітно, ніж на тлі сірувато-бурого суглинку пирогівського могильника. Найчастіше сіруватим кольором від навколишнього ґрунту відрізняються могили ямно-урнового типу, а заповнення могил ямних поховань і кенотафів часто збігається за кольором з оточуючим ґрунтом. Ґрунт, яким заповнювали могильні ями всіх типів, як правило, був чистим, тобто без наявних ознак поховального вогнища. Проте в 3 ямних похованнях знайдено великі включення золи та шматочків деревного вугілля з поховального вогнища, а в одному кенотафі — залишки обвугленої дерев'яної плахи.

У Пирогові автори розкопок найчастіше відмічають плями могильних ям у похованнях ямно-урнового типу, рідше — ямного типу. Дуже рідко в пирогівській документації описано характер ґрунту, яким засипано могилу. Проте відзначено розосереджені залишки попелу чи невеличких шматочків вугілля у засипці могили, що характерні однаковою мірою для всіх типів поховань (у 13 % могил). Залишки обгорілих плах зафіксовано також для всіх типів поховань, але найчастіше — для ямно-урнових. У кількох з останніх виявлено й сліди обпалення дна могили. Можливо, за кольором плями могил вирізняються не тільки внаслідок розміщення в них видимих залишків кострищ у вигляді шматків деревного вугілля та плах, скупчення попелу та золи, а й через розпорошення над могилою попелу та золи. Утім, останнє важко помітити на сірих суглинках.

Скупчення кальцинованих кісток у могилах зазвичай були чисті від поховального вогнища (тому дослідники не відмічають цієї ознаки під час опису кожного поховання). Проте в деяких випадках зафіксовано невеличке включення деревного вугілля чи золи у похованнях усіх типів обох могильників (у Пирогові таких поховань майже 10 %, у Вишеньках — близько 6 % загальної кількості).

Стосовно орієнтування могил у просторі в могильниках є розбіжності. У Вишеньках могили з чітко визначеними контурами могильних ям зорієнтовані здебільшого в напрямку з північного сходу на південний захід. Особливо це характерно для ямних і ямно-урнових поховань. Значно рідше трапляються відхилення, коли окремі могили орієнтовано з півночі на південь (ямні) чи з заходу на схід (ямно-урнові) або за сторонами світу (урнові). У Пирогові головне орієнтування могил усіх типів обряду спрямоване зі сходу на захід, рідше — з північного сходу на південний захід і лише інколи — з півночі на південь або з північного заходу на південний схід. Ці напрямки зафіксовано також в усіх типах поховального обряду.

Розбіжності щодо орієнтування могил на згаданих могильниках дослідники пов'язують з розташуванням могильників відносно річки: Пирогів — на правому березі, Вишеньки — на лівому березі Дніпра. Це й зумовлює розбіжності в розташуванні в могилах залишків небіжчиків. У Вишеньках у похованнях

урнового типу ємності з кістками найчастіше знаходять у південно-західній або південній частині ями; в ямно-урнових — в центральній і південно-західній частинах або по всій могилі; в ямних — у південно-західній частині або по всій могилі. У Пирогові в усіх типах поховань зафіксовано різне розташування кісток у могилі, дослідники зазначають тяжіння залишків померлого до сходу від посуду, хоча є й винятки. У похованнях урнового типу більш характерним є покладання кісток у східній і центральній частинах, в ямно-урнових та ямних — у центральній, південно-східній, східній частинах і по всій могилі. Поховальний інвентар здебільшого складається з посудин-стравниць (близько 85 % могил у кожному з могильників). Це горщики, кружки, миски, які слугували в побуті, але були і такі, що виготовлені спеціально для поховального обряду. Значна кількість посуду — з лискованою поверхнею, менша — із шорсткою, без слідів пошкодження поховальним вогнем. У могилу посуд ставили цілим, на денце, але з часом він під вагою землі трошився, особливо той, що спеціально виготовляли до похорон, і, можливо, нахилився вбік під час засипання могили. Проте набік він міг бути нахилений спеціально як елемент ритуальних дій, до яких належало також навмисне пошкодження посуду (відламані ручки, відбиті вінця, пробиті стінки тощо). Такий стан характерний щодо посуду з поховань обрядів усіх типів. Посудини-стравниць в могилі здебільшого розміщені осторонь залишків кремації в протилежному від них боці, тобто у Вишеньках — у північно-східній частині могили, в Пирогові — в західній.

Із поховального інвентарю значне місце, крім посуду, займають деталі вбрання, прикраси, насамперед фібули. Їх знайдено в усіх типах поховань і в кількісному відношенні в Пирогові вони переважають в урнових, а у Вишеньках — в ямно-урнових похованнях. Виходячи зі стану знайдених фібул, під час поховального вогнища вони не знаходилися на небіжчику, але є окремі екземпляри зі слідами дії вогнища. Проте інші прикраси, як-то намисто, можливо, залишалися на людині під час кремації, тому що намистинки трапляються лише в окремих випадках і здебільшого в оплавленому стані. Зрідка було зафіксовано знаряддя праці (ніж тощо) та залишки речей, призначення яких не встановлено. Усі ці речі знаходилися серед перепалених кісток і лише в окремих випадках — осторонь них.

На могильнику Пирогів у 53—56 % кожного з типів поховань зафіксовано кістки домашніх тварин від жертвовної їжі. Цю рису відмічено в окремих випадках в ямних похованнях і кенотафах у Вишеньках, хоча відстань між могильниками — не більше 30 км.

З окремих раритетних ознак поховального обряду треба відзначити наявність каміння у деяких похованнях ямного типу, сліди від зовнішніх ознак могил — надобби, шматочки вохри, залишки мушлі в Пирогові; знаходження посудини або фібули на борту могили, дрібні шматочки кераміки, залишки вогнища над могилою у Вишеньках та Пирогові.

Отже, два зарубинецькі могильники, які розташовані в різних топографічних умовах, дуже близькі за поховальними обрядами. Відмінності не істотні й зумовлені розташуванням могильників щодо річки або силою впливів попередніх чи синхронних культур.

Дослідники могильника Пирогів виявили на терені зарубинецької частини могильника невеликий ґрунтовий могильник скіфського часу. Його складало 6 поховань, виконаних за обрядом кремації на стороні, 17 — за обрядом інтумації¹⁴. Серед трупоспалень скіфського часу зафіксовано ямні, ямно-урнові та урнові поховання. За керамікою автори публікації датують скіфський могильник VI—V ст. до н. е., а найбільш ранні зарубинецькі поховання — початком II ст. до н. е. Припускаючи, що безінвентарні трупопокладення на могильнику Пирогів є скіфськими і їх можна датувати IV—III ст. до н. е., а частина зарубинецьких, де інвентар репрезентовано кухонним посудом, оздобленим пальцьовими вдавленнями, також може належати до пізньоскіфського періоду, автори зазначеної публікації дійшли висновку щодо спорідненості поховальних обрядів між населенням скіфської доби і зарубинецькими племенами. Цей хід, можливо, не найбільш вдалий. По-перше, типи поховального обряду, що

характерні для зарубинецької культури, не були притаманні середньодніпровському населенню скіфської доби. Обряд, пов'язаний з вогнем, набув у скіфській часі іншого прояву і був більш типовим для ранньоскіфського часу. Трупоспалення здійснювали на місці поховання і дуже рідко — на стороні, крім того, у могили залишки кремації складали разом з рештками поховального вогнища. Для пізнього періоду скіфської доби трупоспалення були винятком (усього 4 поховання в Грищенцях)¹⁵. Крім того, трупопокладення не можуть слугувати доказом збереження в пам'яті населення обряду трупоспалення. І зовсім неприпустимо маніпулювати зарубинецькими похованнями виходячи з імовірності їх належності до скіфських. Проте впливи культури скіфського часу на зарубинецький поховальний обряд виявлено не тільки в загальних поховальних типах, а й в окремих ознаках. Із 78 зарубинецьких рис поховального обряду, використаних мною для порівняння поховань попередніх і синхронної зарубинецької культур, 18 було якоюсь мірою зафіксовано в тілоспаленнях лісо-степових скіфів. До них належать і такі раритетні ознаки, як розміщення в могилі решток поховального вогнища та наявність у похованнях м'ясної жертвовної їжі, — звичай, збережені в пізньоскіфських похованнях Тясминської та Пороської груп.

Як видно з вищевикладеного, зарубинецький поховальний обряд був значно різноманітнішим і складнішим. Цілком погоджуюся з тим, що населенню Середнього Подніпров'я були відомі обряди трупоспалення ще з доби міді — бронзи. На мій погляд, поховальний обряд у зарубинецькій культурі, безперечно, відродився, набув сили і своєрідності та став панівним лише внаслідок створення сприятливих умов під час латенізації культури місцевого населення.

Одними з головних провідників цього процесу були бастарни, під ім'ям яких ховалися, ймовірно, представники населення різних культур Центральної Європи — насамперед, як вважають, племена ясторфської культури. Ясторфська культура ступеня Ріндорф і Зеєдорф є синхронною зарубинецькій. Із міграцією її носіїв дослідники з Санкт-Петербурга пов'язують появу зарубинецької культури¹⁶. Проте ясторфських пам'яток чи окремих об'єктів (поховань, жител) на теренах зарубинецької культури поки що не виявлено. З ясторфською культурою можна пов'язувати лише окремі речі, а саме: фібулу з кульками з поховання 108 могильника Велемичі 1, гривні-коронки з торфовищ біля м. Мена (Леськи та Гребля). Крім того, поховальні обряди зарубинецької та ясторфської культур об'єднано 59 спільними рисами. 27 із них можна пов'язати з губінською групою, 34 — з германським ясторфом, якби ці риси були притаманні тільки ясторфській культурі. Проте появу поховань у вигляді компактних лінзоподібних купок кісток у зарубинецькій культурі можна пов'язати, безумовно, з ясторфською культурою. А деякі з цих поховань, в яких не знайдено специфічних зарубинецьких речей, можливо, є безпосередньо ясторфськими об'єктами. Такі поховання належать до типу урнових, де урнами слугували смності з органічного матеріалу. Подібні поховання в ясторфській культурі Германії становили 5 % загальної кількості могил, у губінській групі Польщі — 7 %¹⁷. На зарубинецькому могильнику Вишеньки вони становили майже 28 %, на Пирогівському — понад 38 %, але часто у таких похованнях зафіксовано риси, що не трапляються в ясторфській культурі. Наприклад, лінзоподібні купки кісток знайдено в прямокутній могилі (в ясторфських могильниках за такого способу поховання контурів могили, як правило, не виявлено) або в зарубинецьких похованнях налічують кілька подібних скупчень кісток в одній могилі. У деяких зарубинецьких похованнях зафіксовано такі ясторфські ознаки, як знахідки невеликого каміння, навмисне пошкодження посуду і т. ін.

Порівняння зарубинецького обряду з обрядом попередньої милоградської культури також виявляє певну кількість загальних рис. Це сполучення округлих та овальних за формою могильних ям, очищення кісток від поховального вогнища, вкладання в могилу різних прикрас, уламків посуду тощо — усього 29 загальних рис, походження 15 з яких у зарубинецькій культурі за тенденцією їх розповсюдження можна пов'язати з милоградською.

Поховальні обряди поморської і зарубинецької культур мають 48 загальних рис, але за тенденцією їх розповсюдження тільки 20 із них у зарубинецькій культурі можна пов'язати з рисами поховальних обрядів поморської культури за умови, що вони більше ніде не трапляються. Проте 6 із них зарубинецької культури знаходились у таких самих сполученнях, як і поморської. Тому одиничні випадки імітації посудин-кльошей та поховальних ящиків у зарубинецьких похованнях можна, безумовно, пов'язувати з поморськими традиціями.

Проте найбільше спільних рис зарубинецькій поховальній обряд має з обрядом латенських культур Південно-Східної Європи — 62. Утім, саме для кельтів був найбільше притаманний обряд інгумації. Сполучення його з кремацією характерне для тих регіонів, де кельти мешкали разом з іншими етносами, наприклад іллірійцями, фракійцями тощо. 48 зі спільних ознак могли потрапити до зарубинців з латенської культури, якби значна частина з них не була поширена також в інших культурах, більш близьких територіально до зарубинецької. І, тим не менш, поховальний обряд зарубинецької культури, звичайно, складався під великим впливом латенської культури, найімовірніше, саме Карпато-Балканського регіону.

Отже, ретельне спостереження під час розкопок могильника Вишеньки та переосмислення результатів розкопок могильника Пирогів дало змогу виокремити ще один варіант урнового типу, а саме поховання у вигляді лінозподібної спресованої купки кальцинованих кісток, яка створюється внаслідок знищення в процесі гниття урни з органічного матеріалу.

Згідно з аналізом зарубинецького поховального обряду, останній є своєрідним явищем. Утім, його формування проходило під впливом як попередніх, так і синхронних культур. Нашадки попередніх культур, на теренах яких були розповсюджені зарубинецькі пам'ятки, безумовно, пам'ятали традиції своїх попередників і деякі з них залишали у своїх нових звичаях. Елементи поховального обряду синхронних культур Центральної і Південно-Східної Європи були засвоєні більшою мірою, оскільки вони, по-перше, відповідали велінням часу, по-друге, загалом не були чимось зовсім незнайомим місцевому населенню Подніпров'я. Майже кожен з елементів обряду був відомий і в попередні часи, до того ж їх комбінації в поховальному обряді зарубинецької культури не копіювали обряд жодної з синхронних культур.

Ясторфські та поморські риси у зарубинецьку культуру було занесено самими представниками цих культур. Проте зарубинецька культура входила до кола європейських латенізованих культур, яскравим свідченням чого і є поховальний обряд. Кельтів на теренах зарубинецької культури безпосередньо не було. Тому я вважаю, що населення Подніпров'я могло засвоїти латенські традиції, з одного боку, від ясторфців (бастарнів), що рухались у Подунав'я, у тому числі по Прип'яті та Дніпру, з іншого — їх могли перейняти і безпосередньо від населення латенських культур Карпато-Балканського регіону ті представники зарубинецької культури, які брали участь у бастарнських походах.

¹ Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО. Нов. сер. — СПб., 1901. — Т. XII, вып. 1—2. — С. 182—184; Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913. — С. 43—44.

² Там само.

³ Самойловский И.М. Корчеватовский могильник // Памятники зарубинецкой культуры // № 70. — 1959. — МИА. — С. 61—93.

⁴ Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972. — С. 97—104.

⁵ Кубышев А.И., Максимов Е.В. Пироговский могильник. Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье // МИА СССР. — Л., 1969. — № 160. — С. 25—38; Кубышев А.И. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 42—48; Кубышев А.И., Скиба Л.С. Пироговський могильник // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 83—96; Скиба Л.С. Новые данные о погребальном обряде племен зарубинецкой культуры // Комплексные методы исследования археологических источников. — М., 1989. — С. 21—22.

⁶ Кубышев А.И. Отчеты о раскопках могильника зарубинецкой культуры у с. Пирогов Киево-Святошинского района Киевской обл. за 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972 гг. // Наук. архів ІА НАНУ 1966/5; 1967/5а; 1968/6; 1970/18; 1971/2; 1972/21.

⁷ Скиба Л.Е. Новые данные о погребальном обряде племен зарубинецкой культуры // Комплексные методы исследования археологических источников. — М., 1989. — С. 21—22; Скиба Л.Е. Погребения скифского времени в Пироговском могильнике // Тези доп.: Проблеми скифо-сарматської археології Північного Причорномор'я. — Запоріжжя, 1994; Скиба Л.Е. Пирогівський могильник зарубинецької культури. — К., 2001. — 180 с.

⁸ Скиба Л.Е. Звіти про розкопки Пирогівського могильника, розташованого на землях радгоспу «Хотівський» Києво-Святошинського району Київської обл. за 1988, 1989, 1990, 1991, 1992 рр. // Наук. архів ІА НАНУ 1988/89; 1989/155; 1990/40; 1991/136; 1992/180.

⁹ Пачкова С.П. Поховальний обряд зарубинецького могильника Вишеньки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 90—99.

¹⁰ Скиба Л.Е. Пирогівський могильник ... — С. 15.

¹¹ Кубышев А.И., Скиба Л.Е., Скорый С.А. Похоронения скифского часу Пирогівського могильника // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 101—110.

¹² Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый А.С. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев, 1989. — С. 46—47. — Табл. 9.

¹³ Скиба Л.Е. Пирогівський могильник ... — С. 15.

¹⁴ Кубышев А.И., Скиба Л.Е., Скорый С.А. Зазн. праця. — С. 101—110.

¹⁵ Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый А.С. Указ. соч. — С. 46—47.

¹⁶ Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997. — 232 с.

¹⁷ Niewęglowski A. Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (2 w. p. n. e.—2 w. n. e.). Wr.; W.; Kr.; Gd.; L., 1981. — S. 23—40; Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I w. p. n. e. — Wr.; W.; Kr.; Gd.; L., 1975. — S. 72—86.

Одержано 13.05.2002

С.П. Пачкова

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ НА СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье на основе статистической обработки погребений из полностью раскопанных могильников у сел Вишеньки и Пирогов, расположенных в различных топографических условиях, пересмотрена типология погребального обряда зарубинецкой культуры. Выделено четыре типа: ямный, урновый, ямно-урновый, кенотафы. Но в отличие от установившегося в литературе мнения, когда к урновым погребениям относились только те, где останки погребенного были помещены в глиняные сосуды, автор статьи относит к ним и такие, в которых кальцинированные кости зафиксированы в виде спрессованных кучек.

Пересмотр типологии погребального обряда влечет за собой новые подходы к проблеме истоков формирования зарубинецкой культуры.

S.P. Pachkova

BURIAL RITE OF THE ZARUBINTZY CULTURE OF THE MIDDLE DNIEPER AREA

On the grounds of statistic analysis of the burials from the completely excavated cemeteries near the Vishenki and Pirogov villages of situated in the different topographic conditions, the typology of the burial rite of the Zarubintzy culture is reconsidered in the paper. Four types of the rite have been singled out: pit, urn, pit-urn, and cenotaphs. However, in contrast to the traditional opinion, according to which only the burials, where the remains of the deceased, fixed inside the clay vessels were referred to the urn rite, the author considers the appropriateness of referring to this rite the ones, where the calcinated bones were fixed in the pressed heaps.

The reconsideration of the typology of the burial rite involves new approaches to the question of the sources of forming the Zarubintzy culture.